

СОЦІОЛОГІЧНА ПУБЛІЦИСТИКА

ЄВГЕН СУЇМЕНКО,

доктор філософських наук, професор, головний науковий співробітник відділу економічної соціології Інституту соціології НАНУ

Економіка і мистецтво

Abstract

The article written in a genre of sociological essays is devoted to the analysis of correlation, co-operation and functional prerogatives of two types of human attitude to the world – material-transformational (productional-economic) attitude and reflectional (artistical-aesthetic) attitude. Each of these two types of attitude is historically necessary within existence and development of human society. Both of them are considered by the author as an opposition of ‘negation’ (destruction of the natural world fragments by the acts of production and consumption) and “detainment” (spirituality, image-bearing and conceptual reflection of the world around). In a hypothetical form, the author presents an idea of undulating character of human history, in which alternately prevail both “negation” and “detainment”. Accordance to this supposition, the spiritual-reflecting attitude must be prevailing in the “post-economic society”. Its homeostatic properties will make it possible to rehabilitate and revivify the natural world and will enable it to “rest” after the exhausting race of commodity production.

Про два види людського світоставлення

Стикування різномірних понять економіки та мистецтва, що видається вельми незвичайним, не обіцяє у цьому разі всебічного порівняльного аналізу економічного та художньо-естетичного способів життєдіяльності людини. Автор поставив перед собою завдання доволі вузького й однобічного розгляду зв'язку цих понять під кутом зору співвідносності протилежних способів людської життєдіяльності — матеріально-перетворювальної та

рефлексивної. Виконання цього завдання ускладнюється необхідністю попереднього визначення вихідних понять цих двох видів людського світостворення, що сягають гранично абстрактного філософсько-соціологічного потлумачення їх. Стисло сутність їх така.

Економіка є тим боком ставлення людини до світу, що пов'язаний із вторгненням у цей світ, його практичною зміною і перетворенням, а скориставшись гегелівською мовою, — з його “негацією”, руйнацією в актах матеріального виробництва і споживання, що його завершує. Життя людського роду здійснюється за рахунок смерті, знищення рослинного і тваринного світу, який ми відновлюємо знову ж таки з метою перманентного його знищення. За Гегелем, “чиста негація речі” є “її споживання” [Гегель, 1959: с. 103]. Таке світостворення не виходить за межі біологічного існування з тією лише різницею, що ті чи ті види тварин *однобічно*, кожен у своїй ніші, негативноє матеріальний світ, а людина, яка користується знаряддями праці, негативноє *його* в багатобічний, *можна* сказати, в універсальний спосіб. Противагою цьому виду світостворення, що має руйнівний характер, особливо за доби товарного виробництва, виступає інший вид — ідеальне, спокійне і безневинне, рефлексування, здатне за своєю *сутністю затримувати* минулість світу, зупиняти в ідеальній формі ті чи ті його естетично значимі фрагменти в їхній реальній плінності та зміні. Таким чином *руйнівній*, жорсткій *негації* світу протистоїть *збережувальне його затримування* (до речі, цей термін також належить Гегелеві, ним часто користувався і Е.Фром). Класичним прикладом цих властивих людині видів світостворення є будівельний ліс: як об'єкт економіки, негації він *знищується* в будівельному чи хімічному виробництві; як об'єкт мистецтва зберігається — перетворюється на заповідник, свого роду “музей” для збереження і споглядання краси природи. Двоєке ставлення до зовнішнього світу притаманне *тільки людині*, і рефлексивне світостворення є *суто людською* властивістю. Тварина лише негативноє світ. Людина не лише негативноє, а й затримує його. Властивість фіксувальної “затримки”, притаманна поняттєвому мисленню, веде до створення *другої*, штучної природи людини, з якої народжується культура, і передусім *художнє мистецтво* — зупинене, затримане прекрасне чи то у формі його безпосереднього утвердження, чи то у формі заперечення всього потворного й мерзотного в людському житті.

Двоїстість людського світостворення зумовлена *творчим* його характером: розвиток принципово нового — людського — способу освоєння зовнішнього світу шляхом *свідомого* вдосконалення штучних, екзогенних органів тіла (спершу камені, шкребки, кийки, а потім — соціоморфні машини) здійснюється за логічно затребуваною схемою — від нагальної потреби інструментального піднесення, через страждання, до нової моделі свого вдосконалення і від неї до практично розробленого нового способу діяльності та поведінки (до знарядь праці, норм і понять). Якщо казати коротко, то незадоволена нова потреба (страждання) людини задовольняється пошуками і здобуттям реально здійснених моделей і схем дії. Таким є *механізм діалектичного* піднесення людства. Це піднесення здійснюється завдяки властивому мистецтву *добору* соціально (гуманістично) значимих явищ громадського життя шляхом узагальнення їх у типових художніх образах і

надання цим образам значення імперативних норм. У людській історії постійно відбувається ескалація цього добору моделей і типажів, за якими в суспільне життя поступово впроваджується нова, розвиненіша й піднесеніша соціальна реальність. Мислителі та соціологи минулого ніяк не могли осягнути сутність цього механізму, бо вважали, що прогрес у взаємодії людства із зовнішнім світом приведе його зрештою до щасливого фіналу. Так, німецький соціолог кінця XIX століття Ф.-К.Мюлер-Лієр, автор вельми оригінальної книжки “Соціологія страждань”, гадав (вочевидь не без впливу О.Конта), що людство через страждання прямує до своєї досконалості завдяки науковому осмисленню свого становища у світі. На його думку, історія людства передбачає чотири фази розвитку: *перша* — терпіння без жодних роздумів (“скарга, марні волення й стогони”); *друга* — ілюзія (“заклинання, жертви і молитви, а також моральні заборони”); *третья* — смиренність, квієтизм (“пасивне зречення”, “у песимістів — заперечення життя і відчай, в оптимістів — звеличування страждань”); *четверта* — дія, активізм. У цій останній фазі, веде він далі, “мірою зростання просвітництва люди навчаться дивитися на себе, як на солідарних союзників проти страждань, позаяк тепер будь-яке лихо, за винятком впливів нескореної частини природи, заподіюється людині людиною ж, і ґрунтується на взаємності” [Мюллер-Лієр, 2007: с. 155]. “Людина, — стверджує Ф.-К.Мюлер-Лієр, — яка раніше перебувала у стані жебрака стосовно природи, поступово стає володарем землі. Тепер вона виступає із бойовим кличем і оголошує війну тій гідрі негараздів, перед якою вона спочатку стогнала, яку вона потім заклінала своїм благанням, жертвопринесеннями, яку вона, врешті-решт, рабськи звеличувала і прославляла як такий собі сліпий рок” [Мюллер-Лієр, 2007: с. 150].

Прогрес реального гуманізму, звісно, безумовний, але він зовсім не означає досягнення абсолютного добробуту людей, адже місце одних потреб заступають інші, відтак, змінюються лише форми рефлексивного світоставлення.

Соціальні функції економіки та мистецтва

Економіка як матеріально-перетворювальний вид людського світоставлення необхідна людині у випадках:

- її самовиживання (виробництво необхідного продукту);
- її розвитку й удосконалення (виробництво доданого продукту);
- створення необхідного матеріального субстрату художньо-естетичного продукту її рефлексивної діяльності (тиражування цього продукту);
- обміну предмета мистецтва на ті чи ті матеріальні цінності (продаж предметів мистецтва).

“Затримка” (збереження) як рефлексивний вид людського світоставлення має місце, коли:

- виявлено давнину соціального (соціокультурного) явища (предмети історичного минулого, меморіальної естетики — музейні експонати);

- предмету притаманна рідкісна природна довготривала, “вічна” властивість прекрасного (золото, діаманти, коштовності);
- закарбовується предмет або життєва ситуація, наділені естетичною досконалістю чи соціальною самобутністю.

Протилежність цих двох видів людського світоставлення, таким чином, наявна. Хоч би скільки перебували у сфері обігу товари широкого вжитку, вони, рано чи пізно, *негативуються*: хлібобулочні вироби, зрештою, з’їдають; одяг і взуття зношують; меблі відживають свій вік; будинки старіють і поступаються місцем новим тощо. Хоч там як руйнував час матеріальну оболонку створеного генієм художнього образу, він *живе століттями* — реставрується, тиражується, репродукується, зберігається і закарбовується в пам’яті людській як “зупинена мить”.

Два види людського світоставлення не лише ворогують між собою, а й тісно одне з одним пов’язані. Понад те, іноді вони намагаються підмінити одне одного. Так, нам шкода розставатися з річчю, яка тривалий час нам служувала, до якої ми звикли, — дірjavими домашніми капцями, із надбитою чашкою або старою шафою. Це в тому випадку, якщо в нас переважає властивість “затримувального”, естетичного світоставлення. Але чимало серед нас і тих, хто викидає “старий мотлох”, торгує антикваріатом, іконами, художнім дефіцитом, радіючи тому, що отримав від цього продажу неабияку купу грошей. Це в тому випадку, якщо в нас переважає властивість негативаційного, споживчого світоставлення, відчуття фетишистського володіння.

У соціологічному розумінні економіка є процесом створення, обміну, розподілу і споживання необхідних для фізичного існування людини речей, предметів і послуг. У ній розрізняють три фігури, що взаємодіють між собою, — *виробник, посередник (торговець) і споживач*. У такому ж, соціологічному, розумінні мистецтво є створення художніх образів і сприйняття їх. У ньому також виокремлюються три фігури — *художник, посередник (розповсюдjuвач, упорядник, імпресаріо) і публіка (читач, глядач, слухач)*. У сучасному, повсякденному розумінні мистецтво є специфічною сферою економіки, що створює художні твори як звичайний товар. Утім, це далеко не так. Потрапляючи до орбіти товарно-грошових, економічних відносин, мистецтво, здавалося б, насправді підкоряється цим відносинам, стає предметом купівлі-продажу: ми купуємо за різною ціною книжки й часописи, сплачуємо гроші за вхід до картинних галерей, театрів чи концертних залів, купуємо за шаленими цінами художні полотна, антикваріат. І все одно ми далеко не завжди користуємося творами мистецтва як *творами мистецтва* — більшість його “покупців” отримують лишень предмет розваги, *символи своєї матеріальної могутності*, закріплюючи або підвищуючи завдяки предметам мистецтва свій соціальний статус. Більшість людей, *які* мають твори мистецтва, *не* користуються ними адекватно — не переживають навіюваних художником почуттів, не відчувають того катарсису, що іманентний воістину художньому сприйняттю як страждання, яке воно викликає і долає. І тут час спинитися на розгляді співвідношення двох видів людського світоставлення.

Економіка і мистецтво: та сама діалектика...

Економіка як світоставлення протистоїть мистецтву; мистецтво як світоставлення протистоїть економіці. Але це протистояння двох начал проглядається лише на рівні граничного абстрагування цих понять. У звичайному житті, на повсякденному рівні воно не вочевиднене й тому легко створює ілюзії сумісності й взаємодоповнюваності їх. Та й справді: більшість із нас їдять, п'ють, відправляють свої фізіологічні потреби і разом із тим ходять у кіно, слухають музику, читають книжки, насолоджуються балетом, просиджують біля екранів телевізора, а нерідко й самі пишуть вірші, закохуються, спілкуються з дорогими їм людьми тощо. Здавалося б, гармонія, органічне поєднання двох видів світоставлення в наявності й не породжує жодних проблем. Але є два моменти, що руйнують цю удавану гармонію. По-перше, у різних ситуаціях спостерігається *домінування*, іноді досить різке й помітне, одного із видів людського світоставлення. По-друге, відбувається далеко не завжди помітна *модифікація* одного виду світоставлення під впливом іншого, панівного в цьому соціумі. І в сучасному світі таким панівним видом найчастіше є економіка, що зумовлено передусім самою вітальною природою *первинних* потреб людей. Переконливо і просто говорив про це К.Маркс: перш ніж писати вірші, творити музику, людина має їсти, пити, одягатися, мати дах над головою. Але щойно ці нагальні первинні потреби задоволено, на передній план людської життєдіяльності виходять вторинні, по-справжньому людські духовні потреби.

І тут виникає питання: а чи завжди? Питання не надто просте, і навряд чи однозначна відповідь на нього може виявитися правильною. Річ у тім, що кожна конкретна, окрема людина живе за умов, у яких історично закладено певний функціональний алгоритм, визначено “правила гри”, які вона мусить чи має виконувати. І водночас вона являє собою суверенну, незалежну істоту, логіка поведінки якої визначається її внутрішніми, природними якостями чи вимогами найближчого оточення. З одного боку — вона “типовий представник” того чи того соціуму (класу, групи), з іншого — унікальна і самобутня особистість. Як представник тієї чи тієї соціальної групи, певного соціального середовища людина вибудовує свою поведінку за зразками того способу життя, що його диктує її середовище. Як самобутня особистість вона здатна виходити за межі продиктованих їй норм чи алгоритмів, поводитися всупереч їхнім вимогам. Якщо таке розуміння людини віднести до сучасних ринкових, капіталістичних відносин, то вся складність однозначного трактування людського світоставлення полягатиме саме в тому, що для багатьох представників олігархічної еліти турбота про своє матеріальне становище, навіть про матеріальну перевагу над своїми конкурентами — давно пройдений етап, але наступний за ним етап духовного виробництва, пріоритетної ролі в їхньому житті духовних цінностей так і не настає. Не настає з тієї причини, що вони, представники олігархічного клану, банкіри й ділки-політикани, перебувають у стані *історичної інерції руху суспільного ладу*, котрий уже вичерпав свій позитивний ресурс, а існує лише тому, що одного разу запущений у рух потужний товарно-грошовий маховик не може зупинитися. І люди будують своє життя за сталими канонами

капіталістичного суспільства, бо вважають його вічним і нездоланим. Будують своє існування таким чином, що пристосовують до товарно-грошових відносин естетичну рефлексію й тим самим нівечать її до невпізнанності. Осоцілене біологічне підминає під себе цю рефлексію, примушуючи вільне мистецтво служити абсолютно чужому йому “золотому тельцю”. Не завадить тут зазначити: ніколи класичне мистецтво не опускалося до грубо споживчого рівня; ніколи їжа не була предметом поетичного обожнювання, і навіть коли щось і було писано про неї, то з великою часткою іронії чи сатири; ніколи фізіологія біологічних відправлень не заступала ту грань, за якою простирається неосяжна царина естетичної духовності. І тільки “жанр” сучасної базарної реклами дозволяє собі заступати її, виглядаючи при цьому жалюгідним і кумедним у спробі надати товару естетичних властивостей.

Такий фінал, ясна річ, сумний, адже підштовхує кожную розсудливу людину до висновку, що вона живе в суспільстві ситих тварюк і що *c'est la vie*, тобто необхідно змиритися зі сформованим станом речей. Понад те, деяка “розсудливість” незрідка намагається виправдати сформований у суспільстві “масового споживання” порядок: озирніться навколо, говорить вона, — полиці магазинів забиті книжками найрізноманітніших жанрів і напрямів, до ваших послуг театри та музеї, картинні галереї і філармонії, обирайте на свій смак усе, що вам подобається! Хитрощі такої “демократії” кульгають на кожному кроці. *По-перше*, молох споживання настільки прикував людей до плотських жадоб, що в храмі мистецтва вони виглядають приблизно так, як євнухи в гаремі: формально доступне їм справжнє мистецтво не про них створене! Коли маховик із шаленою силою обертається навколо тваринних пристрастей і бажань, то хоч скільки ти обставляй їх шедеврами глибоко людського мистецтва, відповідної адекватної реакції на них не буде. Сита чи голодна твар ніколи не міняє снікерс на фуґи Баха чи новели Цвейґа, а оскільки товарно-грошові відносини набули в капіталістичному суспільстві значення функціонального алгоритму, то підпорядковані йому люди, більшість із них, навіть входячи до храму мистецтва, залишаються під владою економічного праґматизму і тваринних жадоб. *По-друге*, демократія в капіталістичному світі є ніщо інше, як породження тих самих товарно-грошових відносин: усе купується, усе продається — був би попит на товар. І таким товаром виступають шедеври мистецтва, які виконують роль соціальних символів матеріальної могутності, про що вже йшлося вище. *По-третє*, як сфера духовного виробництва, як різновид діяльності мистецтво продовжує своє існування й у чужих, протиприродних для нього умовах абсолютної неґації світу. Але на що воно при цьому перетворюється! На жалюгідну подобу мистецтва — на какофонію моди, на опоетизовану рекламою шоколадки, на швидкоплинний дизайн, що стрибає та смикається, на піднесення інтимності до відвертого оргіастичного сексу, на кінобойовики з калюжами крові, перекиданням автівок, що летять на шаленій швидкості, і биттям скла, на тупі надокучливі сюжети-стереотипи з акулами-людоджерами, вампірами та іншими потворами, одне слово — на бездуховність. Подивіться, почитайте, що і про що пишуть наші яскраво розмальовані журнали! Про те, яка суперзірка і з ким переспала або з ким розійшлася і з ким зійшлася, про те, скільки було коханок у знаменитого естрадного співака.

Почитайте анонси до телефільмів: розв'язний тон, сальні жарти, сумнівні оказіоналізми, які видають за останнє слово мовної моди і які зомбують нашу легковірну публіку. Доповнюючи собою світ речей і грошей, мистецтво перестає *підносити* людину, очищати її душу — перестає бути мистецтвом.

Формула на всі часи: “Служення муз не терпит суеты”. Сказано це було всупереч усім смиканням і кривлянням метушливого товарного світу: релятивізм цього світу виникає із самої його природи — із необхідності надати товару тієї швидкоплинної новизни, яка б підвищила його в очах пересиченого міщанина. Прислухаймося до сказаного Зігмундом Бауманом у його невимовно сумній книжці “Індивідуалізоване суспільство”: “Художники (минулого) працювали якнайретельніше, бажаючи забезпечити своїм фрескам і полотнам довге життя, архітектори прагнули зводити споруди, здатні простояти століття. Тепер улюбленими матеріалами в мистецтві стають ті, що рекламують й афішують свою недовговічність; найулюбленішою формою візуального мистецтва є “хепенінги” й “інсталяції”, які організуються для одноразового показу, на час певної виставки і які будуть демонтовані одразу після закриття галереї” [Бауман, 2005: с. 200]. Сумніваючись, далі, в цінностях пришвидшеного розвитку сучасного суспільства, він завершує цю думку: “Якщо відданість довговічним цінностям перебуває сьогодні в кризі, то відбувається це тому, що кризи зазнає і сама ідея тривалості й безсмертя. Але безсмертя опиняється в кризі внаслідок того, що головна, повсякденна віра в довговічність речей, здатних слугувати певними віхами в людському житті, підривається всім сучасним досвідом” [Мюллер-Ліер: с. 201]. Своєю чергою, весь “сучасний досвід” добре відомий. Це шереха приказок і девізів брутально-речевого стибу: “Після нас хоч потоп”, “Пий, гуляй — лише раз живемо!”, “Тут і зараз”, “Бери від життя все!”, “Помри ти сьогодні, а я завтра”, “Молодь обирає пепсі!”, “Бізнес, спорт і секс” тощо. Сучасний матеріалізований світ, що дістав назву “капіталізм”, супротивний мистецтву. Він за своїм духом являє собою *антимистецтво, антипод мистецтва*, бо останнє тяжіє до сталості й вічності, а товарний світ — до безупинних змін і стану релятивізму.

І зрештою, *по-четверте*, попри всю удавану демократичність форм і жанрів мистецтво за умов товарно-грошових відносин опиняється *під ідеологічним пресом* наявного істеблїшменту: воно стало простою розвагою (або відволіканням від турбот). Набувши характеру “масового мистецтва”, усіляко рекламованого мас-медіа, воно забиває своїми антихудожніми запахами і непристойними сюжетами справжню образність, гуманізм, катарсичне очищення людських душ. Засилля детективів і порнухи так давить на нашу психіку, що ми поступово і непомітно втягуємося в орбіту нав'язуваних нам сурогатів і мимоволі стаємо співучасниками моральних злочинів. Вельми доступне, доволі образне й різнобарвне телебачення (кіно вдома!), це дивовижне творіння людського розуму і людських рук стало для переважної більшості наших сучасників руйнівним ідеологічним демоном. Таким чином, не ми обираємо *мистецтво*, а *псевдомистецтво* обирає нас.

Несправедливо забутий лауреат Нобелівської премії, учений зі світовим ім'ям Альберт Швейцер у 1960 році писав: “...Ми втратили властиве нам

духовне начало і нашу індивідуальність тією мірою, якою зросли матеріальні досягнення суспільства” [Швейцер, 1973: с. 44]. Влучніше про діалектику двох видів людського світоставлення за доби розквіту товарно-грошових відносин не скажеш.

Хвилеподібний характер людської історії

Якщо кожна людина вільна (хоча й відносно) віддавати перевагу тому чи тому світоставленню, робити вільний вибір одного із них або усереднювати їх у своїй індивідуальній діяльності, то людство позбавлене цього привілею — історія неминуче прив’язує його до певної об’єктивної закономірності, до сформованих норм та інститутів і примушує його дотримуватися їх. Можна припустити, що провіденційність історичного процесу полягає в періодичній зміні домінант кожного із двох видів людського світоставлення, котрі при цьому суттєво і змістовно змінюються. Досягнувши певного рівня матеріальних благ, матеріальної культури виробництва, людство здобуває можливість духовно-рефлексивного, художньо-естетичного ставлення до руйнованого ним природному світу, що дає йому змогу, по-перше, відродити цей світ, дати йому можливість “відпочити” й відтворити себе за рахунок домінанти “затримки”, матеріально пасивної рефлексії і, по-друге, піднятися на новий щабель вищості над тваринним світом (зокрема й — над тваринним началом у самому собі). І щойно відбувається це духовне піднесення, людство невдовзі знову потрапляє під владу “невидимої руки ринку”, але вже на новому витку інтелектуальних, наукових та естетичних досягнень. Отже, суспільний прогрес — якщо такий існує взагалі — здійснюється таким хвилеподібним чином.

Хвилеподібність ця не настільки чітко й строго проглядається в безупинному історичному процесі. За будь-яких суспільних ладів створювалися оповідання і легенди, поезія і проза, музика, живопис і скульптура. І все одно прискіпливо-уважний погляд дослідників зумів виокремити в історії мистецтва періоди піднесення і розквіту, як і періоди загнивання й занепаду як змістових, так і формальних його боків. Роз’яснити такий стан справ допомагає нам формаційна теорія, відповідно до якої, по-перше, один суспільний лад змінює інший і, по-друге, цей останній не з неба падає, а поступово зароджується в надрах старого і, врешті-решт, приходять на зміну старому ладу, по-третє, із перемогою нового ладу залишки старого якийсь час даються взнаки й лише поступово загасають, нерідко модифікуючись у структурі нового.

У першому випадку крізь стохастичні розкиди і коливання просвічують два типи суспільств — суспільства з економікою, що активно розвивається, з експансією явно “матеріалістичного” характеру, і суспільства з циклічно повторюваним способом господарювання (переважно аграрного), із відповідною йому “затримкою” — рефлексивною художньо-релігійною свідомістю переважної більшості громадян. Історії, щонайменше, відомі дві явно “матеріалістичні” формації — рабовласницький лад Давньої Греції і Давнього Риму, вдало названий К.Бюхером “античним капіталізмом”, і сучасний глобальний капіталізм, сурогати естетичного мислення представників яко-

го не мають нічого спільного зі справжнім (гуманістичним) мистецтвом. Якщо в період занепаду рабовласницького ладу зразком мистецтва стали бездарні поеми Нерона, а духовна культура ознаменувалася гаслом “Хліба і видовищ!”, то про сучасне розважальне “масове мистецтво” розвиненого капіталізму також нічого доброго не скажеш.

У другому випадку, знову ж крізь стохастичні розкиди, в надрах сталих суспільних ладів просвічують зародки їхньої протилежності, що містять домінуючі в них матеріальні чи духовні цінності. Так, феодално-общинні, кріпосницькі відносини, перш ніж остаточно знищити рабовласництво, латентним чином скористалися духовною зброєю. Це були богоборчі драми Есхіла, стоїцизм перших монотеїстів і їдка сатира Плавта та Апулея на торгашеську скнарість античних лихварів. Капіталістичні начала, що зароджувалися в надрах феодалного ладу, заявили про себе у прагматизмі перших заповзятливих людей, у позитивній філософії О.Конта і розвитку цілої низки прикладних наук, у відомих літературних персонажах — Гобсек (Франція), Базаров та Адуєв (Росія), інші образи літератури “критичного реалізму”. Зрештою поява в капіталістичному суспільстві передумов соціалізму позначилася помітним художнім сплеском таких усесвітньо відомих постатей, як Джек Лондон, Т.Драйзер, Р.Ролан, Т.Манн, С.Цвейг, Максим Горький, не кажучи вже про відомих композиторів і живописців.

У третьому випадку рештки старого ладу залежно від домінування в ньому того чи того світоставлення або гальмують процес становлення нового, або в перетвореному вигляді входять до його структури. Так, художня стилістика, століттями напрацьований дворянський етикет і звичаї феодалного суспільства тривалий час зберігалися в новому буржуазному суспільстві (Англія, Франція, Росія)*¹, а капіталістичний спосіб виробництва і його соціальні інститути не тільки ввійшли в новий соціалістичний лад, а й спромоглися підірвати його соціально-економічне підґрунтя (інших прикладів, крім раннього радянського соціалізму і країн “народної демократії” історія нам не дає).

Звернімо тепер увагу на ті формації, в яких домінувало матеріально перетворювальне світоставлення — на рабовласницький і на капіталістичний лад.

Темпи їхнього розвитку вражають. Рабовласництво породило товарно-грошові відносини, містобудування, технічну інженерію, засади філософії, природничих і гуманітарних знань (із тим, щоб усе це було розтоптане варварами і забуте за доби раннього Середньовіччя). Але ще більш разючими є матеріально-технічні досягнення капіталізму: за якихось два століття він досяг таких висот розвитку індустріальної цивілізації, про які не могли мріяти люди в період феодално-кріпосницького (або азійського) способу

¹ Хто був в Ермітажі, той не міг не звернути уваги на те, що перші в Росії робітничі верстати у промисловому виробництві були оздоблені вигадливими віньєтками, візерунками, фігурками, пишнobarвним орнаментом, тобто несли на собі сліди художнього оформлення. У пізніший період розвитку капіталізму всі ці “феодалні пережитки”, “архітектурні надмірності” зникли, поступившись місцем практичній доцільності й раціоналізму.

виробництва, за якого “минали століття — і по суті нічого не змінювалося”. Не змінювалося тому, що “у внутрішньому устрої цього господарського режиму немає жодних імпульсів до перетворення техніки” [Ленин, 1971: с. 223]. Циклічний характер аграрного господарства, ґрунтованого на тягловій силі, силі вітру і води, а також на примітивних знаряддях важкої фізичної праці, відповідав *сталості й повторюваності* життєвого укладу й усіляко сприяв рефлексивному світоставленню у сфері духовного життя людей. Суспільство, однак, неминуче прийшло б до застою й занепаду, зберігаючи й далі зазнавальність і споглядальний характер цього світоставлення. Тому за доби нестримного розвитку ринкової економіки вони поступилися місцем матеріально-прагматичній активності людей, перетворювальній силі капіталізму. Доки всередині капіталістичного ладу зберігалися залишки общинно-селянського, натурального укладу і доки цей уклад трансформувався в ранні, зароджувані соціалістичні начала, економічний і науково-технічний розвиток суспільства терпимо співіснував із розвитком людської духовності й навіть сприяв йому. Але щойно процес індустріалізації, розвиток банківського капіталу, бізнес і ділова конкуренція набирають сили, витісняють на узбіччя людського життя “непрактичне” мистецтво, екзальтована духовність поступається місцем насміхально-цинічному прагматизму. Ні, мистецтво при цьому не зникає: частково воно стає надбанням “аристократів духу”, але переважна його частина перетворюється на ходовий унікальний товар, на ігрове суперництво і привабливу видовищність.

Іншу картину спостерігаємо ми на новому витку історії. Досвід радянського соціалізму засвідчив, що попри всі свої вади цей суспільний лад, навіть у ранній його формі, головним вважав людську духовність, що виявилось як у великомасштабному тяжінні людей до освіти, так і в розвитку всіх видів мистецтва (особливо пісенного) за умов, можливо, передчасного “виробництва самої форми спілкування”. От що пише з цього приводу Леонід Грач у нещодавно виданій ним книзі “Ще не вечір”: “Я ріс у той час, коли не заведено було хизуватися матеріальним статком. З дитинства, завдяки суспільній атмосфері 1950-х — 1960-х років, добре розумів, що мета життя не полягає у придбанні дедалі нових речей, дорогої обстановки й одягу. Але життя без книжок, без друзів, без щирого людського спілкування завжди мені уявлялося безглуздом. Останні п’ятнадцять років нам наполегливо нав’язують цінності споживчого суспільства. Тому багатьом молодим людям, які подорослішали вже за умов капіталістичного суспільства, часто важко правильно визначити місце матеріальних благ у житті людини” [Грач, 2007; с. 4].

Історичний досвід розвитку й функціонування “матеріалістичних” формацій доводить нам, що в них простежуються два алгоритми людського існування. Перший: піднісшись на новий щабель матеріального забезпечення і виробивши нові способи його підтримання, людина звертається потім до соціокультурних і духовних цінностей свого буття, що відповідає її *людській* природі та покликанню. Другий: забезпечивши це піднесення, вона зупиняється у своєму розвитку, продовжує за інерцією нарощувати матеріальні блага, замикається на вже непотрібному примноженні їх, перетво-

рюючи тим самим інструментальні цінності на термінальні. Перший алгоритм життя людини природно закономірний, нормальний, конструктивний, другий — патологічний, руйнівний і нищій. Антуан де Сент-Екзюпері мав усі підстави казати: “Працюючи лише заради матеріальних благ, ми самі собі будемо в’язницю” [Сент-Екзюпері, 1970: с. 24]. Цинізм односторонньої речістської тверезості, нав’язуваний із дитинства Едуардові Багрицькому його рідними, засуджено поетом у його похмурих віршованих спогадах “Моя родословная”:

*Меня учили: крыша — это крыша,
Груб табурет, убит подошвой пол.
Ты должен видеть, понимать и слышать,
На мир облокотиться, как на стол...*

Ділова активність людської істоти в суєтному світі капіталізму видається за найвищу її чесноту як суб’єкта власної історії. Але чому ж ця активність спрямована лише на зовнішній стосовно неї світ — на загальний еквівалент товарів, а не на людський внутрішній світ, не на “виробництво самої форми спілкування”? Очікувати на зрозумілу відповідь на це питання, гадаю, не доводиться, позаяк вийшовши з-під гуманістичного контролю, сучасне виробництво спрямоване не на задоволення нормальних людських потреб, а на реалізацію фетишистського прагнення прибутку.

Ставши по суті абсолютним, матеріально-перетворювальне світоставлення за умов капіталістичного способу господарювання призвело суспільство до панування над природою. Найрозумніше, чим може похвалитися капіталізм, є створення технічно і науково оснащених потужних продуктивних сил суспільства. У цьому його незаперечна заслуга. Але здійснивши гігантську роботу зі створення цих сил ціною активної й нещадної конкуренції, ціною експлуатації найманої праці, капіталізм, з одного боку, довів до абсурду механізм свого існування (одні “паперові” гроші чого варті!), а з іншого — знаходить собі виправдання в допомозі слабко розвиненим країнам, у гуманітарних акціях стосовно різноманітного роду потерпілих, у поступках кооперативним формам господарювання, у втручанні держави в приватний бізнес, зрештою, у кейнсіанстві — перерозподілі дохідної частини капіталу на користь заробітної плати найманих працівників із метою підвищення їхньої купівельної спроможності.

При всьому цьому матеріально-перетворювальне світоставлення за доби капіталізму завдає людству великого лиха. Полягає воно у створенні надрозкоші та марнотратстві в багатих сім’ях, у голоді та злиднях неможливих серед надмірності товарів; у непотрібному збільшенні речей і продуктів харчування; у виробництві товарів, що мають “товарний вигляд”, але непридатні для споживання; у перевантаженні ринку нереалізованими товарами й у знищенні їх; у генній видозміні природного світу й руйнуванні екологічного середовища існування; у знищенні регіонального розмаїття й унікальності товарів широкого вжитку шляхом монополізації їх виробництва; у нарощуванні товарообігу, споживчого релятивізму за допомогою НДОКР і створенні культу моди, нарешті, у перетворенні людини на осоцілену тварину. Надлишок негації або притлумлює волю до життя, призводить до *пересичення* і вгасання людських потреб, або загострює пато-

логічні псевдопотреби, пристрасть до руйнації, деструкції, тоді як рефлексивне світоставлення за самою своєю природою постійно звернене до негентропії — до здорового життєвого процесу. Фізичний голод — не духовний голод. Якщо перший можна втамувати доволі легко (було б тільки чим харчуватися), то другий ненаситний і безмежний. От чому конституційований лише на задоволенні плотських жадоб соціальний порядок позбавлений імпульсу до саморозвитку і руху, щойно відбувається це задоволення, чого не можна сказати про духовні потреби. Натомість конституційований на задоволенні духовних потреб соціальний світопорядок залишає за собою імпульс до розвитку, адже духовна творчість не має меж. Голодна людина, наївшись, заспокоюється і незрідка перетворюється на сонну твар. Багата людина, наситившись, вигадує спотворені способи нового насичення. Спадають на думку документальні кадри одного із каналів телебачення: жирна і кругла, ніби діжка, дружина олігарха, оголюючи силіконові титьки, купається в блакитному басейні; потім, мабуть, на прохання телевізійників, показує свій язик, прикрашений діамантами. От і все! Далі рухатися нікуди...

Отже, перед нами постає доступна для огляду в деталях історія феодального і капіталістичного суспільств. Перше дало світу неперевершене мистецтво й фактично виявилось нездатним дати імпульс розвитку науки, техніки та промислового виробництву, друге, навпаки, дало світу індустрію, інженерію, науково-технічний прогрес і фактично завело мистецтво у стан духовного збідніння.

Рефлексивне, духовне світоставлення як системне явище, завдяки своїй діяльнісній природі, перманентно порушує і відновлює той гомеостатичний стан, що надає йому сталості й тривалості існування. Тільки у творчості — творчій праці, науковій і художній діяльності, звільнених від потворних модифікацій і товарного фетишизму, — можна досягти такого стану. *Per aspera ad astra* — мудрий і навряд чи глибоко, до кінця осмислений вислів давнини. Можливо, філософсько-соціологічний зміст його стане зрозумілішим в аналізі трьох родів людської муки.

Три роди муки

Широко відомий вислів “муки творчості” склався далеко не випадково, але, на жаль, ще не дістав належної інтерпретації у світлі сучасних науково-методологічних досягнень: він безпосередньо пов’язаний із загальною теорією систем, із ученням про негентропійні процеси, із психологією творчої діяльності тощо. Ідеться про те, що творці ідеального (“примарного”) художнього світу відчувають при цьому троякого стибу муки — *творчі муки, моральні муки й екзистенціальні муки*.

Творчі муки. Творець мистецтва у своїй повсякденній діяльності постійно наражається на болісну для нього проблему “подолання матеріалу” (предмета своєї діяльності) засобами художнього зображення. Бачення, відчуття, переживання якоїсь життєвої реальності у нього настільки загострене, настільки суб’єктивно збагачене естетичними відчуттями, образами, відтінками, а засоби її зображення настільки обмежені — або вида-

ються йому обмеженими й убогими, — що він постійно страждає від недосконалості фарб, звуків, слів для адекватного відтворення того, що він відчуває, переживає, фізично відчуває. Створене він порівнює з уявлюваним чи видимим його внутрішнім поглядом — і, якщо він по-справжньому творець мистецтва, то постійно знаходить у цьому порівнянні недосконалість створеного ним образу (“Думка, висловлена, є неправда”), обмеженість своєї майстерності, що змушує його рвати, ламати, спалювати створене і знову братися за пекельну працю переведення внутрішньо відчуваних образів на зовнішні, інструментально об’єктивовані. І коли, нарешті, це йому вдасться, від мук він переходить у стан найбільшого захоплення і задоволення від створеного (пригадайте захват Олександра Сергійовича під час написання ним “Бориса Годунова”: “Ай-да Пушкин! Ай-да сукин сын!”). Але такий екстаз трапляється рідко. Частіше — переживання своєї недосконалості.

Моральнісні муки. Художник бачить у людському світі, що його оточує, те, чого не бачать і не розуміють інші, або бачить людей і речі такими, якими вони є насправді і якими не бачать їх інші. “Всеведенье пророка” Лермонтова, через що всі навколишні в нього “кидали сказано камені”; знаменитий “Пророк” Пушкіна, якому з неба з’явився шестикрилий Серафім, що дав поетові надчуття, надзір і розуміння глибинної сутності всіх речей світу; похмурий Чехов, який сміється крізь сльози над маленькими й сірими людьми, — лише мізерна частина свідчень загостреного сприйняття художником людського всесвіту. У надіндивідуально-особистісному ставленні справжній художник, наче могутня брила, здійснюється над іншими, він вищий за них на кілька голів, він — “не від світу цього” — і це, здавалося б, дає йому підстави для честолюбства і вищого самозадоволення. Але — на жаль! — такий фінал можуть бачити тільки примітивні, недоумкуваті та завидючі люди. Насправді не гординя, а найглибше страждання випадає на долю талантів і геніїв, бо вони — *живі люди*, соціальні істоти, які потребують адекватного їхньому внутрішньому світу ставлення до себе, взаєморозуміння і злагоди. Вони ж своїм природним талантом і даруванням поставлені на таку височінь, у таке становище, коли їм, духовно зрячим, *доводиться жити зі сліпими*, на кожному кроці наражатися на нерозуміння, неадекватні самооцінки ближніх, із рентгеноскопічно схоплюваними художниками вадами людей, що їх оточують, — і від цього холодного, самонезрячого світу вони впадають у страшний відчай.

*...Как я мучаюсь, о Боже,
Не желаю и врагу.
Не могу уже я больше,
Меньше — тоже не могу.
Мучит бедность и безбедность,
Мучит горе, мучит смех,
И мучительна безвестность,
И мучителен успех.*

Так писав Євген Евтушенко, розуміючи всю тіньову піднаготну своєї слави. От і фінал мук, що його терзають:

*...Как огромное страданье,
Мир лежит передо мной.*

Немає більш самотньої і стражденної в людському світі істоти, ніж талановитий художник або геній: адже він страждає і в радості! Бачення і розуміння недосконалості світу — за внутрішніми моральнісними мірками, — з одного боку, змушує його бути нещадним критиком і розвінчувателем людських вад, зокрема і власних, а з іншого боку, ця критичність і надособистісність змушують його свідомо (а найчастіше підсвідомо) у пошуках самоспасіння конструювати те ідеальне і позитивне в людях, що розпорошене в людському світі і що практично неможливо зібрати в єдине ціле.

Екзистенціальні муки — найскладніший, найфатальніший і найнездоланніший різновид мук. У цьому, власне, ключ до розуміння сутності мистецтва як естетичного, як *специфічно людського* ставлення до дійсності. Мистецтво — це виклик смерті, її подолання шляхом перетворення природного буття на “світ предметів, що ожили і живуть”, швидкоплинного життя — на довговічне мистецтво. Не дарма давні римляни казали: “Ars longa — vita brevis”. Надаючи цій формулі виразності й опуклості, можна сказати по-іншому: “Ars longa”, бо “vita brevis”. Щоб зупиняти чудові, дуже важливі й цінні нам миті нашого минушого буття, потрібно вміти *затримувати*, зупинити їх фарбами, звуками, словами в такому образному аналозі, який би хвилював нас своєю красою і своєю досконалістю не менше за саме життя. Адже реальність світу, що включає частку нашого тлінного “Я”, власне те, що й *називають* життям, швидкоплинна, із чим не може примиритися наша індивідуальна і суспільна самосвідомість, особливо якщо вона загострена талантом і спрагою життя, спрагою самоствердження. Суперечність між дійсністю, що минає, зникає, і художніми образами, що її увічнюють, як марною спробою “затримати”, зупинити дійсність — джерело нездоланного страждання і трагізму художника, який намагається здолати їх своєю творчістю. Відчуття багатоманіття світу, його унікальних деталей, пережите прекрасне, особливо в роки молодості, зрілості, за часів повнокровної насолоди життям, відлітає з вітром часу, зникає — і художник, як ніхто інший, відчуває цю плинність і тлінність світу (С.Єсенін). Звісно, він намагається “зупинити мить” засобами знаково-символічної системи, образного збереження життя — для себе і для інших. Та оскільки жодне мистецтво *емпірично* не замінить нам життя — і художник це чудово усвідомлює, — він постійно відчуває приреченість і безвихідь. Із цього страждання народжується мистецтво, і, народжуючись, намагається здолати саме себе, але не в змозі зробити цього. Проте в усіх випадках обмежена в часі та просторі власна екзистенція художника змушує його створювати силою свого таланту і душевної моці паралельний світ — дублікат чи аналог життя, але вже у вигляді життя застиглого і вічного.

Три роди мук художників — шлях до кращого, людського життя. Мистецтво творять непересічні люди, й тому створюваний ними паралельний ідеальний світ, якщо ми до нього прилучаємося, якщо ми не можемо обходитися без поезії, музики, споглядання картинних галерей, стає життям, що нас підносить.

Духовність як стан порушеної рівноваги

Уже розглянутих нами трьох родів мук, що їх зазнають творці художнього мистецтва, достатньо, щоби побачити в них необхідність відновлення порушеної ними життєвої рівноваги. Але тут важливо зрозуміти інше — глибока відмінність між матеріально перетворювальним (економічним) і рефлексивним (художньо-естетичним) різновидами світоставлення в плані їхнього впливу на гомеостазис тих чи тих суспільних систем. Коли ми маємо справу з економікою, гомеостазис цих систем досягається й підтримується продуктивною працею: споживання матеріальних благ, тобто відновлення людини і соціуму, не може обійтися без виробництва їх, ферментом і збудником якого є людська праця. Пряма (діяльність найманих працівників) чи непряма (організаційна діяльність власників) участь у суспільному виробництві та праці рано чи пізно приводить до того, що завдяки науково-технічному прогресу й автоматизації виробництва вможливується задоволення матеріальних потреб без особливого напруження сил — без мук і страждань. Таким чином праця із задоволення цих потреб перестає бути гомеостазійним чинником (чи не в цьому сенсі свого часу К.Маркс, а нині “постекономісти”, зокрема А.Шаф, говорять про “відмирання праці”?). У сфері виробництва товарів замість людини тепер дедалі більше “напружуються” і “мучаться” верстати, автомати, потокові лінії, теплова та електрична енергія.

Що ж у такому разі рухає економічну систему? Якщо йдеться про капіталістичне суспільство, то із досягненням ним достатку і високого рівня розвитку продуктивних сил роль “збудника спокою” за заданого алгоритму (товарне виробництво) тривалий час відіграє приватновласницька конкуренція. Потрібно віддати капіталізму належне: завдяки цій конкуренції, підтримуючи штучними заходами економічну нерівність людей, він тим самим створює поле соціальної напруженості — джерело матеріального розвитку суспільства. Разом із тим, утримуючи виробництво в межах товарно-грошових відносин, капіталізм у разі досягнення високої фази розвитку змушує його обслуговувати однобічні (матеріальні) потреби людей, гіпертрофуючи їх до жахливих і протиприродних розмірів, особливо серед можливих класів. Однак весь цей зоологізм (насичення шлунку, речизм і секс) не може створювати надійного і сталого гомеостазису системи *людського* суспільства, якому — мірою його матеріального насичення — необхідні вже інші збудники.

Єдине, що в змозі гомеостазувати людське суспільство, — це праця, яка розуміється не як праця сталевара, токаря-верстатника чи комбайнера, а як діяльність, що перетворює матеріальний і духовний світ людства, як діяльність з піднесення самої людини та її перетворення. Дозволю собі навести таку цитату з російськомовної книжки: “Магнетична сила праці полягає аж ніяк не в її “комфортабельності” або в задоволенні, яке вона дає, подібному до того, що ми відчуваємо, вживаючи смачну їжу чи прохолоджувальні напої. Насолода працею — це насолода моральними “муками творчості”, це рух людських почуттів через страждання до радості, і тому потреба у праці — це потреба в муках, подолання яких приносить людині істинно людську

радість і щастя. Не випадково (у російській мові. — *Є.С.*) синонімом “мучення” є слово “трудность”, утворене від кореня “труд”. У словнику В.Далю до значень слова “труд” належать також “всякое напряжение телесных и умственных сил”, “боль”; “труждаться” означає “мучиться” [Диалектика, 1987: с. 36]. А от що сказав стосовно “специфічної людської потреби” французький соціолог Люсьєн Сев: “Особиста потреба боротися, теоретичне значення якої величезне для психології особистості, власне, є нічим іншим, як *загальною конкретною сутністю* будь-якої специфічної людської потреби, що виявляється безпосередньо у формі часткової потреби поряд з іншими частковими потребами. От чому життя-боротьба у своїх здорових формах виявляється як самовираження, як часткове передбачення загального подолання на вищій стадії безкласового суспільства суперечностей, що роздирають особистість у класовому суспільстві” [Сэв, 1972: с. 448].

“Угасання праці” як напруженого і болісного стану, як соціальної форми гомеостазису економічної системи капіталістичного суспільства є лишень її перетворення на іншу працю — на *духовну* діяльність, пов’язану із подоланням мук, але вже принципово відмінних від мук у сфері матеріально-продуктивної праці. По-перше, матеріально-продуктивна праця в її нормативному значенні продиктована людині *зовнішньою* необхідністю, незалежною від волі й бажання людини, тоді як духовна діяльність — інтелектуальна, науково-творча, художньо-творча праця — спричинена внутрішньою потребою *активної* людини за умов “угасання” матеріально-продуктивної праці. По-друге, матеріально-продуктивна праця, не зникаючи цілком, а лише змінюючи свої форми та функції, різко скоротиться в обсязі, збільшуючи тим самим простір для духовної діяльності людей, що стала соціальною необхідністю. По-третє, наявна в усіх країнах світу продуктивна праця має нормативний, жорстко зумовлений характер, тоді як духовна діяльність, творча розумова праця принципово ненормована і має велику міру свободи і довільності. І зрештою, по-четверте, — найголовніше, — якщо праця “за примусом” (вимушена праця) у сприятливих для людини умовах швидко втрачає свої гомеостазійні властивості й прирікає тим самим людину або соціум на депривацію і застій, то творча духовна діяльність не втрачає цих властивостей за жодних умов і ніколи не веде суспільство до ентропійного стану. Остання обставина гарантує “постекономічному” суспільству довговічність. Це все, що можна сказати про його майбутнє, оскільки пророцтва стосовно деталей у таких випадках ненадійні й утопічні.

Чому ж усе-таки духовна, рефлексивна діяльність у системі соціуму має куди більший гомеостатичний потенціал, ніж матеріально-продуктивна діяльність? З тієї простої причини, що *предметом цієї діяльності є сам її суб’єкт, тобто людина*. В “Економічно-філософських рукописах 1844 року” К.Маркс напрочуд влучно зазначив: “Страждання, що розуміється в людському смислі, є самоспоживання людини” [Маркс, 1974: с. 120]. Так, у стражданні людина насправді *споживає себе* — своє здоров’я, свої фізичні сили, свої нерви і психіку, свої моральні засади, що вимагає від неї *завжди*, в усіх випадках життя не лише фізичного, не тільки розумового, а й *повного самовідновлення*. Коли йдеться про творчі (художньо-пошукові, науково-пошукові) страждання, то людина прагне того, щоб, досягнувши зрештою

поставленої мети, переживати свою значущість, свою силу, свої завбачені можливості. Людина, позбавлена цього страждання, не здатна *споживати себе* — вона здатна споживати тільки речі. У цьому вся суть. Рюноске Акутагава писав: “Щоб зробити життя щасливим, треба через повсякденні дрібниці страждати. Блиск хмар, шелест бамбука, цвірінкання горобців, обличчя перехожих — у всіх повсякденних дрібницях треба відчувати пекельні муки” [Акутагава, 1974: с. 520]. Навряд чи класик світової літератури осмислив до кінця сутність художнього страждання. А вона — в механізмі *затримання* нашого швидкоплинного життя. Духовні страждання роблять наше життя довговічнішим, не тільки в суб’єктивному його сприйнятті, а й у дійсності. Дійсністю же в цьому випадку є зменшення масштабів вторгнення людини в природний світ через посилення його рефлектування, що означає передусім збереження і реабілітацію вже напівзруйнованого навколишнього природного середовища, уповільнення його перетворення, ресурсозбереження, порятунку людства від виснажливого бігу і наближення його до смертельного фіналу. Тому ніяк не можна погодитися з позицією автора доволі оригінальної й змістовної книжки “Порядок і хаос у розвитку соціальних систем” В.В.Василькової, котра стверджує, що “етапи планетарної еволюції мірою свого ускладнення характеризуються тенденцією до зменшення терміну життя народжених форм і організмів і за рахунок цього пришвидшенням темпів еволюції кожної наступної форми життя” [Василькова, 1999: с. 257]. “Адже чим вища здатність переробляти зовнішню енергію, локально знижувати ентропію, — веде вона далі, — тим коротші життєві явища. Цим, зокрема, пояснюється процес загального пришвидшення історичного розвитку людства. Трохи забігаючи наперед, скажу, що за глобальний перехід від гомеостатичного патріархального суспільства до динамічного ринкового й інформаційного обміну урбаністичної цивілізації ми розплачуємося зміною (але і прискорюваним народженням теж!) різноманітних соціальних форм і структур” [Василькова, 1999: с. 257].

Хотілося б посперечатися з авторкою сказаного, першою чергою, з приводу “тенденції зменшення терміну життя народжених форм і організмів”. Що стосується “організмів”, не заперечуватиму, оскільки це природничонаукове (або філософське) поняття потребує уточнення. Що ж стосується соціальних “народжених форм”, то тут дозвольте мені піддати сумніву правоту авторки-синергетика: на будь-якій із нових “народжених форм” лежить відбиток людської суб’єктивності, рефлексії, котру *як рушійний чинник* аж ніяк не можна вилучати з процесу “історичного розвитку людства”. На жаль, цей найважливіший чинник людської історії, *специфіка* його ролі в ній залишилися поза межами проведеного В.В.Васильковою аналізу. Це — по-перше, із чого впливає й по-друге. Отож, по-друге, дозволю собі за сумніватися в істинності положення стосовно “загального пришвидшення історичного розвитку людства”. Рабство проіснувало тисячоліття, і за період його існування було створено високу матеріальну і духовну культуру, котра не йде у жодне порівняння із раннім феодальним Середньовіччям, що настало після нього, із добою дикунства і варварства, коли різноманітними народами і племінними об’єднаннями правили королі-неуки, а їхній почет не міг ані читати, ані писати. Розвивалося це суспільство родоплемінних

відносин і кріпацтва вкрай повільними темпами і дуже довго. Лише капіталізм, що прийшов на зміну феодальному суспільству, продемонстрував високі темпи розвитку *людства*, настільки високі, що зростання матеріального виробництва випередило здоровий глузд і поставило людство перед вибором: або загибель від хронічного недоїдання бідних і смерть від переїдання і розкошів багатих, або повна відмова від товарно-грошової гонитви і перехід до спокійної, розміреної, всебічної й гармонійної діяльності людини за умов “постекономічного” суспільства. Складається враження, що цієї дилеми В.В.Василькова не бачить або не визнає. Тим часом перехід людства до споглядання зоряного неба, до своєрідного “відпочинку” після виробничої гонитви (точніше кажучи, до домінанти рефлексивного світоставлення) означає в майбутньому не “пришвидшення” історичного процесу, не скорочення тривалості “життя явища”, а уповільнення цього процесу, збільшення тривалості соціального життя. Такою є логіка історичної хвилеподібності: прогрес із перервами і відпочинками, що дають змогу природі “опорядитися”, — в ім’я всього, що живе на землі.

Якщо місце капіталізму з його прискореним бігом заступить спокійне й зосереджене на розв’язанні духовних проблем “постекономічне” суспільство, якщо відбудеться все це за доби загальної матеріальної забезпеченості, за доби високого рівня і гідної якості життя людей, то чи не запанують на землі внаслідок цього застій і нудьга? Певен, прийдуть ті часи, коли кожен матиме повну тарілку супу, дах над головою, оточення із шикарних речей, та хіба при всьому цьому зникнуть нещасливе кохання, трагедія “романтичного трикутника” (він, вона, суперник), міжособистісні конфлікти, сльози від втрати близьких людей, заздрість до вродливих і сильних, випадкові каліцтва й багато інших загальнолюдських бід і нещасть. Лише в утопічних уявленнях так зване щасливе майбутнє бачиться в рожевих тонах. Натомість реальне наше буття ніколи не позбудеться нещастя. Страждання залишаться, а з ними — і подолання їх. Страждання — це противага інертному, нерухомому стану. Оскільки — і це конче важливо зрозуміти — джерелом людських страждань як порушеної рівноваги в “постекономічному” суспільстві стануть головно причини не суто зовнішнього (соціально-економічного чи соціально-політичного) характеру, а причини внутрішнього (особистісного, інтерсуб’єктивного, морально-етичного, психологічного) плану, то вирішальну регулятивну роль у суспільстві покликана буде виконувати духовність і, передусім, мистецтво з його ідейно спрямованим *катарсисом* — цим рефлексивним зліпком із суперечностей людської дійсності. Інтуїція художника наштовхнула сучасного українського поета Микола Сома на рядок філософських роздумів у його вірші “Література”:

*Якщо життя — це боротьба,
То що таке література?*

Пріоритет рефлексивної діяльності, ясна річ, не зможе витіснити матеріально-перетворювальне світоставлення за межі людського суспільства. Воно залишиться як природна необхідність, змінивши свої форми, спрямованість і мотиви. Навряд чи людство майбутнього зуміє всім скопом переселитися на інші, необжиті планети (та й чи буде у цьому потреба?). Але це

вже з царини наукової фантастики. Найімовірніше, якщо дотримуватися логіки хвилеподібності, в новітній технологізованій економіці суспільства візьмуть гору відтворювальні процеси, а увага людства до творчості довгі часи буде прикута до духовно-рефлексивного світоставлення. Звісно, все викладене в цій статті залишається на рівні наукової гіпотези. Утім, автор на більше й не претендує.

Література

- Акутагава Р.* Новеллы. — М., 1974.
- Бауман З.* Индивидуализированное общество. — М., 2005.
- Василькова В.В.* Порядок и Хаос в развитии социальных систем. — СПб., 1999.
- Гегель Г.В.Ф.* Феноменология духа // Сочинения. — М., 1959. — Т. 4.
- Грач Л.* Еще не вечер. — К., 2007.
- Диалектика превращения труда в первую жизненную потребность.* — К., 1987.
- Ленин В.И.* Развитие капитализма в России // ПСС. — М., 1971. — Т. 3.
- Маркс К.* Экономическо-философские рукописи 1844 года // Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. — М., 1974. — Т. 42.
- Мюллер-Лиер Ф.К.* Социология страданий. — М., 2007.
- Сент-Экзюпери А. де.* Планета людей. — М., 1970.
- Сэв Л.* Марксизм и теория личности. — М., 1972.
- Швейцер А.* Культура и этика. — М., 1973.